

Alenka Kačičnik Gabrič

SERILNIK – PREPROST IZRAZ ZA STRANIŠČE

*Kako lahko tudi najbolj potrebna skrita reč
pripomore k bogastvu knjižnega jezika*

Kulturno-zgodovinske zbirke v muzejih dandanes vsebujejo predvsem predmete (muzealije), povezane z življenjem in zgodovino višjih socialnih plasti in razredov (meščanstva in plemstva). Nekoliko se je raziskovanje vsakdanjega življenja širših in strukturno nižjih družbenih slojev razširilo šele v novejšem času, kjer pa se vedno tesneje prepleta z dognanji etnološke znanosti. V teh okvirih so imeli do nedavnega prednost predvsem likovno atraktivnejši predmeti, ki imajo tudi tržno priznano antikvarično vrednost.¹ Slabša raziskanost pa je evidentna predvsem na področju vsakdanjega življenja kmečkega prebivalstva, ki je manj odvisno od velikih zgodovinskih dogodkov. Ti so na spremembe na teh področjih vplivali le posledično in predvsem dolgoročno.

Eno slabše raziskanih področij je prav gotovo odnos do lastnega telesa in osebne čistoče. Danes si npr. težko predstavljamo, da v hišah in stanovanjih ne bi imeli tekoče vode ali kopalnic in stranišč, od koder odplake odtekajo v kanalizacijo, ne da bi nam bilo treba o tem sploh kar koli misliti. Vendar to do nedavnega za nikogar ni bila samoumevnost, o kateri je nesmiselno izgubljati čas celó za razmišljanje, kaj šele za opravljanje v zvezi s higieno.² Slabo je bilo že v urbanih naseljih, na podeželju pa se za nekatere zadeve v zvezi s higieno sploh niso brigali.

Do začetka 19. stoletja stranišč ponekod na slovenskem podeželju niso poznali, niti najpreprostejših ne,³ do srede 19. stoletja pa Slovenci niti izraza za stranišče še nismo imeli.⁴ Za označevanje »posvečenega prostora« so uporabljali večinoma tuje izraze, npr. *Abtritt*, *Retirad*, *Privet*. Od slovenskih izrazov je bil znan izraz *vstraniše*, vendar na splošno še ni bil uveljavljen, saj so v Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novicah leta 1844 najustreznejši izraz šele iskali.⁵

¹ Sedej, Ivan: Vsakdanje življenje večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju. Slovenski etnograf XXIII–XXXIX, 1988–1990 (ur. dr. Ivan Sedej). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 9.

² Studen, Andrej: Proces higienizacije urbanih središč in podeželja od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Zbornik Tehnološke novosti spreminjajo življenje. Seminar za mentorje zgodovinskih krožkov, Ljubljana, 3. oktober 2002. Zveza prijateljev mladine Slovenije, komisija za raziskovalno delo zgodovinskih krožkov na osnovnih šolah. Ljubljana: 2002, str. 11.

³ Studen, Andrej: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis, 1995. (Studia humanitatis. Apes; 4), str. 44.

⁴ Prav tam. Glej tudi Studen, Andrej: Slovenci dobimo bese-do stranišče. Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 271 in Keršič, Irena: Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. Slovenski etnograf XXXIII–XXXIV, 1988–1990 (ur. dr. Ivan Sedej). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 376.

⁵ Studen, Andrej: Stanovati v Ljubljani, str. 44.

Skrb za čistočo nekdanj

Da je bilo vzdrževanje higiene nekdanj velik problem, je znano. Tako in drugače so ljudje telesu nekoč posvečali kar se da malo skrbi.⁶ Tudi zapisanega o tem je malo, objavljenih pa je že bilo nekaj raziskav, ki nam osvetljujejo stanje higiene v mestih na Slovenskem v 19. stoletju, zlasti v Ljubljani. Viri o snažnosti so precej razdrobljeni in predvsem fragmentarni, ker ljudje o tem niso radi in podrobno pisali, kaj šele razlagali ali razpravljali.⁷ Zlasti je o odnosu do čistoče telesa malo znanega tam, kjer je moralne norme postavljala Cerkev in determinirala odnos ljudi do vsega, celó odnos človeka do samega sebe in lastnega telesa. Tako so bile intimne zadeve, kamor osebna higiena prav gotovo sodi, še do pred nekaj desetletji precej zanemarjen del zgodovine ne le pri nas, pač pa tudi v tujem zgodovinsku.

Dejansko stanje na področju higiene se je pravzaprav v neurbaniziranih okoljih v resnici razkrilo šele takrat, ko so jih uradniki po naključju opazili na terenu in o tem poročali višjim uradom, ponavadi pa so bile ugotovitve v pravem nasprotju s predvidevanji. Ko so pred naborom leta 1771 nadzorni uradniki hodili po češkem podeželju in popisovali število potencialno sposobnih mož za vpoklic v vojsko, so opisovali oblačila, ki so jih kmetje nosili. Bila so iz grobega platna, ki se je slabo sušilo, kadar jih je premočil dež. Popisali so kajpak tudi nezadostno hrano, umazanijo po kočah, povsod gomazeč mrčes, prebivanje kmetov in živine s perutnino kar v istih prostorih, slabo zdravstveno stanje, telesno šibkost prebivalstva, njihovo votlo pokašljevanje zaradi trdovratnih pljučnih bolezni, zadah, ki je vel iz njih. Nesporno je bilo, da je velika večina živela v strahotni revščini.⁸

Na slovenskem ozemlju ni bilo nič drugače. Po navedbah v virih so bile higienske razmere obupne. Vrsta bolezni, ki se je širila v mestih in na podeželju, je vzbujala resno skrb. Zlasti epidemije kolere, ki se je pri nas prvič pojavila v prvi polovici 19. stoletja, so veliko prispevale k urejanju razmer, pri tem pa je podeželje zelo zaostajalo za urbanimi naselji.⁹ Zaradi izredno slabih higienskih razmer so se nalezljive bolezni najbolj širile na kmetih, kjer so terjale tudi največ smrtnih žrtev. Umrljivost dojenčkov je bila na kmetih večja kot v delavskih in mestnih okoljih. Na kmetih je bilo tudi več tuberkuloze.¹⁰

Novosti in pogledi na higieno, ki so si celó v deželnih glavnih mestih zelo počasi utirali pot, so na podeželje korakali še z večjo težavo. Smeti in fekalije izven urbaniziranih naselij verjetno niso bile tak problem kot v gosto naseljenih območjih, ker je bila koncentracija poseljenosti prebivalstva bistveno manjša,¹¹ je bilo pa zato drugačne vrste zanikrnosti več. Na umazanijo okoli kmečkih domov so v kratkih zabeležkah opozarjali že nekdanj, upoštevati pa moramo, da se je pojmovanje čistoče in umazanije tako in tako dojemalo s precej drugačnimi, predvsem blažjimi merili kot dandanes.

Nasploh je bilo življenje na vasi zelo skromno, enako skromna je bila tudi podoba vasi in vaških hiš.¹² Za čas okoli leta 1700 nekateri raziskovalci domnevajo, da so kmečki prebivalci živeli v nekakih dimnicah, ki so se v najznačilnejši obliki kot kmečka bivališča pojavljale predvsem na severu in vzhodu s Slovenci poseljenega ozemlja, medtem ko so v njegovem osrednjem delu prevladovala hiše s črno kuhinjo in ognjiščem, na zahodu pa kaminske hiše.¹³ Še za leto 1770 je vojaška popisovalna komisija poročala, da štajerski kmetje živijo v zakajenih kočah, bolni in zdravi

⁶ Zonabend, Françoise, Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi. Ljubljana: Studia humanitatis. SKUC, Filozofska fakulteta, 1993, str. 29.

⁷ Več o zdravstvenih in higienskih razmerah v Ljubljani v prvi polovici 19. stoletja glej tudi Lipič, Fran Viljem: Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

⁸ Tapié, Victor L.: Marija Terezija. Od baroka do razsvetljenstva. Maribor: Založba Obzorja. Maribor, 1991, str. 301.

⁹ Studen, Andrej: Epidemije kolere in njihov vpliv na večjo higieno mest. Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860 (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 217. O koleri na Slovenskem glej tudi Keber, Katarina: Epidemije na Slovenskem: primer kolere v 19. stoletju, magistrsko delo. Ljubljana: 2003.

¹⁰ Studen, Andrej: Proces higienizacije urbaniziranih središč in podeželja od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. Zbornik Tehnološke novosti spreminjajo življenje. Seminar za mentorje zgodovinskih krožkov, Ljubljana, 3. oktober 2002. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, komisija za raziskovalno delo zgodovinskih krožkov na osnovnih šolah, 2002, str. 5.

¹¹ Feltgen, Ernest, Higijena na kmetih, Krško: Tisk Zadrugne tiskarne v Krškem, 1910, str. 21.

¹² Simoniti, Vasko: Fanfare nasilja. Ljubljana: Slovenska matica, 2003, str. 179.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Vilfan, Sergij: Kmečka hiša. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Inštitut za zgodovino, sekcija za občo in narodno zgodovino. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 588.

Članek o stranišču v Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novicah z dne 25. septembra 1844.

skupaj z živino.¹⁴ O čistoči ali kakršnikoli udobnosti je ob tem komajda možno govoriti.

Notranja oprema prostora je bila temu primerno borna. Vendar je ob izteku 18. stoletja postajalo tudi v kmečkih hišah skromno udobje nekoliko bolj dosegljivo. Do tedaj enoten bivalni prostor, v katerem so vsi pripadniki razširjene družine skupaj živeli, jedli, spali, se je začel čle-

niti. Živali so začeli spravljati v od človeških bivališč ločene prostore v istem ali drugem poslopju, v sami hiši pa so poslej spali ločeno otroci, ostareli in posli.¹⁵ Od večjega bivalnega prostora se je ločila kuhinja in z njo dim, v majhni oddeljeni kamri pa sta običajno dobila ločen spalni prostor gospodar in gospodinja, ponavadi lastnika posesti.¹⁶ Dimnice v prvi polovici 19. stoletja kot bivalne hiše srečamo le še izjemoma.¹⁷

Tudi v kratkih opisih razmer po posameznih katastrskih občinah najdemo ponekod v cenilnih operativih franciscejskega katastra iz prve polovice 19. stoletja opombe zapisnikarjev in cenilcev, da je bilo okoli kmečkih stanovanjskih hiš opaziti veliko nesnage.¹⁸

Primernih stanovanj je bilo premalo tako v mestih kot na podeželju, prenapolnjene sobe so bile hud problem.¹⁹ Mnoga bivališča so bila vlažna, zatohla in temna. Kot bivalni prostori so bila zato nekatera od njih popolnoma neprimerna. Vsi novi ukrepi in intervencije države, ki je skušala poseči tudi na področje gradnje kmečkih hiš, pa so bili v prvi vrsti namenjeni preprečevanju požarov v kmečkih bivališčih.²⁰

Predvsem po petdesetem letu 19. stoletja so se lesene kmečke hiše vidno umikale zidanim (vsaj na določenih območjih Slovenije), slamnate kritine pa so na hišah hitro menjavali. Delno je tak razvoj pogojevala tudi modernizacija kmetijskih opravil, ki so jih sicer počasi, pa vendarle začeli opravljati strojno. Kjer so začeli uporabljati mlatilnice, slama ni bila več uporabna za kritje streh, ker je bila nasekljana. Zato so zlasti pri novogradnjah stavbo raje pokrili sicer z dražjo, a bolj vzdržljivo, trajnejšo in pred požari varnejšo opeko.²¹

¹⁵ Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*. München: R. Oldenburg Verlag, 1982, str. 336.

¹⁶ Prav tam, str. 333.

¹⁷ Dibie, Pascal: *Etnologija spalnice* (prevod Gregor Moder, spremna beseda Andrej Studen). Ljubljana: Založba /*cf., 1999, str. 311.

¹⁸ AS 176, *Franciscejski kataster za Kranjsko*, k. o. Trojane, I 299.

¹⁹ Studen, Andrej: *Bedno življenje v prenapolnjeni sobi. Slovenska kronika XIX. stoletja. 1800–1860*. (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 447.

²⁰ Vilfan, Sergij: *Kmečka hiša. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*, str. 586.

²¹ Keršič, Irena: *Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. Slovenski etnograf XXIII–XXXIV, 1988–1990*. (ur. dr. Ivan Sedej). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 331.

Za čiščenje kmečkih hiš so navadno skrbele ženske. Kmečka stanovanja so bila v popolnem nasprotju z načeli higijene, ki je predpisovala suha, topla, zračna, svetla, prostorna in snažna bivališča, kmečka pa tem zahtevam navadno niso zadostila v nobeni, ali pa vsaj v večini postavk ne.

Higienska kultura med Slovenci sredi prejšnjega stoletja je bila še zlasti na podeželju na zelo nizki ravni. Kmetom je predvsem manjkalo osnovnih pojmov o higieni, potrebe po čistoči in snagi okoli sebe niso imeli privzgojene. Osnovne nasvete o negi telesa in skrbi za čistočo je na kmetom dojemljiv način prinesla *Stoletna pratika devetnajstiga stoletja 1801–1901*, ki je izšla leta 1847.²² Vendar so bili prav kmetje tisti del prebivalstva, ki je nasprotoval vsaki »novotariji«.²³ Največ pozornosti so higieni telesa ter notranjih in zunanjih prostorov posvečali pred vsakim cerkvenim praznikom.²⁴

Kmetje se za svoje zdravje navadno niso dosti brigali, dokler zadeva ni postala urgentna. Takrat so običajno zaradi finančne stiske pa tudi zaradi tradicionalizma najprej na pomoč poklicali samouškega mazača ali zdravilca, šele nato uradnega zdravnika. Mazači in zdravilci so imeli v tem času tako pomembno vlogo pri pojmovanju skrbi za zdravje kot uradno zdravilstvo in veterina.²⁵

Predvsem hrana večinske populacije je bila enolična in zaradi tega popolnoma neprimerna za fizično dejavno kmečko prebivalstvo. Jedi so bile preproste in praviloma brezmesne. Uživali so v glavnem pridelke, ki so jih pridelali doma: krompir, sočivje, močnate jedi, kruh, mleko oziroma belo kavo, jajca in redko tudi meso.²⁶ Jedi večinskega prebivalstva so se v 19. stoletju komaj kaj spreminjale, spreminjalo se je le razmerje sestavin v prehrani in količina. Opuščali so sirek, bar, pirjevico in proso, vedno večji delež pa so predstavljala druga žita, koruza in krompir.²⁷ Sestave obrokov so se razlikovale glede na socialne plasti in družbene skupine, pokrajine, letne čase, navade posameznih domov in dobre oziroma slabe letine.²⁸ Jedilniki premožnejših plasti prebivalstva so bili seveda bolj pestri, porcije pa obilnejše, osnovni problem kuhinje večinskega prebivalstva pa še vedno ni bila kakovost, pač pa zadostna količina hrane.²⁹

Higienske in bivalne razmere so bile v veliki meri odvisne od materialnih možnosti posameznika,³⁰ tudi socialna neenakost v posameznem

družbenem sloju je bila zelo očitna. Skrb za telo nekdanj pa je bila pri večini prebivalstva zadnja v vrsti zadovoljevanja potreb in zato nasploh zelo pomanjkljiva. Jakob Alešovec,³¹ ki je kot otrok gostača na Skaručni šel v šolo v Kamnik ter stanoval najprej pri neki gospodinji, nato pa v samostanu, se je moral najprej naučiti in privaditi, da je sestavni del opreme v sobi umivalnik, v katerem se je treba umiti vsako jutro: »*Pa se moriš vendar prej umiti, » – me opomni gospodinja – »saj je v sobi skleda z vodo. Umiti se boš moral vsak dan, da veš.*«'

Grem nazaj in se umijem v skledi. Prej nisem vedel, da je za umivanje. Doma se nisem umival vsak dan, in kadar sem se, sem vzel korec in si vtil vode v roke, sklede pa zato ni bilo treba.«³²

Sprva so tudi vsa oblačila kmetje izdelovali sami doma, saj so lan za izdelavo platna sejali skoraj povsod, precej pa so gojili tudi ovac, od katerih so dobivali volno. Celo usnje za obutev so strojili sami.³³ Poročila o oblačilni kulturi naših prednikov iz okoli leta 1840 pravijo, da so doma izdelana oblačila nosili povečini le še starejši ljudje.³⁴ Kot kupci oblačil v novjšem času pa so

²² Nanjo me je opozoril dr. Andrej Studen, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

²³ Feltgen, Ernest: *Higijena na kmetih*. Krško: Tisk Zadrugne tiskarne v Krškem, 1910, str. 4–5.

²⁴ Destovnik, Irena: *Moč šibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Slovenska prosvetna zveza. Celovec: Založba Drava, 2002, str. 60.

²⁵ Sedej, Ivan: *Vsakdanje življenje večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju*. Slovenski etnograf XXXI–II–XXXIX, 1988–1990. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 11.

²⁶ Feltgen, Ernest: *Higijena na kmetih*. Krško: Tisk Zadrugne tiskarne v Krškem, 1910, str. 47.

²⁷ Makarovič, Gorazd: *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*. Slovenski etnograf XXIII–XXXIV, 1988–1990. (ur. dr. Ivan Sedej). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 128.

²⁸ Prav tam, str. 130.

²⁹ Prav tam, str. 146.

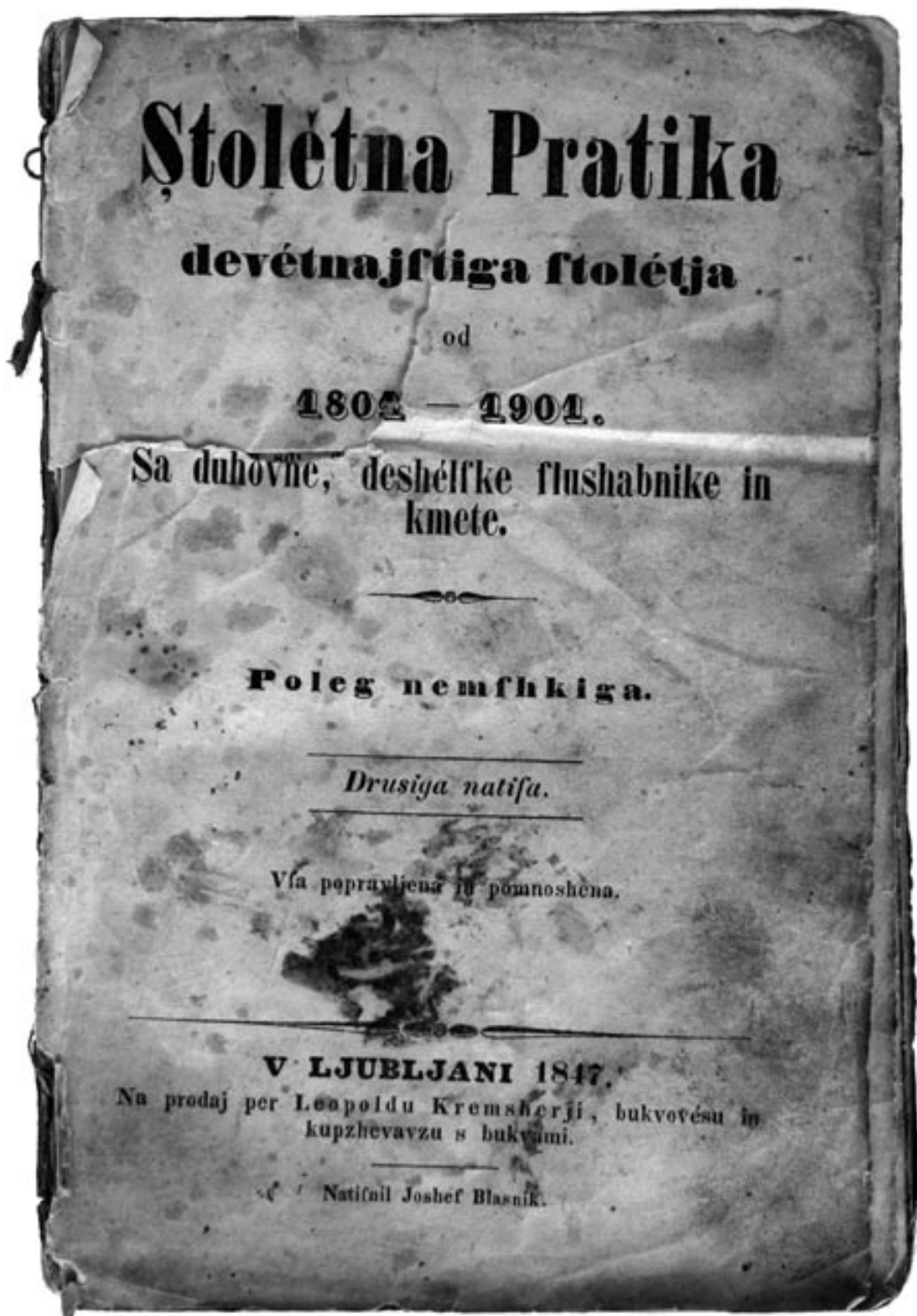
³⁰ Laporte, Dominique: *Zgodovina dreka* (prevod Suzana Koncut). Ljubljana: Študentska založba, 2004, str. 79.

³¹ Zadnji urednik časopisa Triglav in urednik satiričnega lista Brencelj. Več o njem glej Slovenski biografski leksikon, prva knjiga (ur. Izidor Cankar, Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadrugna gospodarska banka, 1925–1932, str. 6.

³² Alešovec, Jakob: *Kako sem se jaz likal*. Povest slovenskega trpina. Redna knjiga Prešernove družbe za leto 1973. Ljubljana: Prešernova družba v Ljubljani, 1973, str. 66.

³³ Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*. München: R. Oldenburg Verlag, 1982, str. 269.

³⁴ Granda, Stane: *Predmarčno obdobje*. Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860 (ur. dr. Janez Cvirn). Nova revija, Ljubljana: 2001, str. 118.

Stoletna pratika devetnajstiga stoletja s podučili za kmete iz leta 1847.

Prem v drugi polovici 19. stoletja (V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain. Wien 1891, str. 399.)

npr. računali na to, da bodo obleko nosili več let, zato so že ob nakupu kupili nekaj številke večje, da bi bile novemu lastniku dalj časa prav. Varčne navade so se dobesedno vtakale v vsakdanja dejanja, saj so dnevno perilo obdržali na sebi tudi ponoči. Preoblekli so si ga le enkrat na teden, navadno ob nedeljah, rjuhe pa so menjali enkrat na mesec.³⁵ Ob velikih cerkvenih praznikih ali ob žegnanjih v domači fari na god cerkvenega patrona so ljudje oblekli sicer čista svečana oblačila »za boljše«, ki so jih hranili v skrinjah in se niso utegnili znebiti vonja po naftalinu. Predvsem v manjših cerkvah in kapelah je bilo zato hlo, slab zrak se je mešal z naftalinom, človeškim potom in z vonjem po česnu, ki so ga kmetje radi jedli, ker da je zdrav, zato ni bilo redko, da je komu postalo med mašo slabo in je omedlel. Na gradu Hmeljnik so nekoč med mašo v grajski kapeli omedleli vsi štirje ministranti hkrati, pater pa je bral mašo naprej, kakor da se nič ni zgodilo.³⁶

Podobno slab zrak je bil v cerkvah, kjer so maši prisostvovali furmani, ki so zaradi svojstvenega načina življenja in omejenih možnosti v obcestnih furmanskih gostilnah in prenočiščih še težje skrbeli za snago. Ob glavnih transportnih in pre-

hodnih poteh so se ustavljali v soboto proti večeru, pot pa so nadaljevali v ponedeljek zjutraj. Ne glede na to, da so si pred nedeljsko mašo očistili škornje in skrtali obleko, je v cerkvi smrdelo po znoju, konjih, hlevu in usnju.³⁷

V cerkvah, ki so bile poleg šole in gostilne eni najbolj obiskanih objektov na vaseh, bi po mnenju Ernesta Feltgena morali dosti bolj skrbeti za red in čistočo. Poleg že omenjenega smradu, ki se je širil od neumitih teles ter preznojenih, neprezračenih in neopranih oblačil, je opozoril še na nagnusno in nevarno razvado pljuvanja po tleh, čemur je delno pripisoval hitro širjenje v takratnem času usodne jetike in nekaterih drugih bolezni.³⁸

³⁵ Zonabend, Françoise, *Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana: Studia humanitatis. ŠKUC. Filozofska fakulteta, 1993, str. 213.

³⁶ Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik. Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994, str. 38.

³⁷ Trobič, Milan: *Furmani skozi Postojnska vrata do morja in naprej*. Logatec: Občina Logatec, 2003, str. 83.

³⁸ Feltgen, Ernest: *Higijena na kmetih*. Krško: Tisk Zadrugne tiskarne v Krškem, 1910, str. 14.

Kopalnica in stranišče na podeželju

Kopalnic v običajnih kmečkih hišah navadno ni bilo. Še celo pri imovitejših slojih, ki bi si jo lahko omislili, je bil mnogo večji problem kot izdatki za njeno izgradnjo miselni preskok, ali je ta danes samoumevna pritiklina stanovanja sploh potrebna.³⁹ Za ureditev angleškega stranišča na splakovanje je bilo namreč treba najprej napeljati vodovod in urediti kanalizacijo za odplake, česar pa pred koncem 19. stoletja v glavnem tudi večja urbana središča še niso imela. Podeželje je v tem pogledu seveda še bolj zaostajalo. Mara Žura, samska pisarniška delovna moč na graščini Snežnik, je bila verjetno zelo redka izjema, ko si je dala poznega leta 1932 v svoje najeto stanovanje v enem od poslopij ob gradu pripeljati kopalno kad, za kar je špediterski firmi Domicelj iz Rakeka plačala 24,50 din.⁴⁰

Na gradu Hmeljnik je gospodarica dobila pravo kopalnico s tekočo vročo in mrzlo vodo šele leta 1929. Osebjem v gradu pa hišni vodovod ni prinesel sprememb, še naprej so se umivali v lavorjih (umivalnih skledah) na stojalih, ki so stala v vseh njihovih sobah. Pred letom 1929 so bila še vsa stranišča v gradu na pomolih na severni strani v prvem in drugem nadstropju, spodaj na kuhinjskem dvorišču pa so bile betonirane greznice, od koder se je vsebina razlivala v gozd izven obzidja. Driska je bila poleti na Hmeljniku dokaj pogost pojav, otroci pa so imeli veliko opravka s spremljanjem bolezni pri vsakem, ki je odšel na stranišče, ko so opazovali izloček pri prostem padu.⁴¹

Tudi na drugih gradovih so imeli podobne težave. Na Snežniku npr. so leta 1928 razmišljali, ali bi popravili staro, skoraj dotrajano vodovodno napeljavo v straniščih za 500 din ali pa bi raje naredili novi angleški stranišči na splakovanje, za kar bi plačali 300 din.⁴²

Na kmetih pa so bila prava legla kužnih bolezni neurejena stranišča brez primernih greznic.⁴³ Sicer so stanovalci opravljali svoje potrebe kje za vogalom ali v kakšnem kotu, kamor ni segal sosedov pogled, otroci, ki sramežljivosti še niso imeli privzgojene, pa so počepnili kjerkoli.⁴⁴ Še v drugi polovici 19. stoletja so bila stranišča na kmetijah, kjer so jih sploh imeli, vedno izven hiše. Običajno so stanovalci do tja prišli pod napuščem. Večina stranišč je bila takšnih, da se ni dalo uvesti, »na štrbunk«. Največkrat je za stranišče služila blizu svinjaka izkopana jama, ki so ji na vsako stran položili po eno desko, na katerih

so počepnili. Kasneje so ta »posvečeni« prostor še ogradili z deskami in ga pokrili. Ponekod so imele hiše stranišče na koncu *ganka*, prostor pa ni bil vedno ograjen do tal, kamor je padalo blato. Drugod so na enem oglu hiše za silo zbili nekaj desk v obliki pokončnega zaboja, pogosto pa je bilo stranišče kar ves dvor, kar pomeni, da posebej določenega prostora za stranišče sploh niso imeli. Pa tudi tam, kjer so ga imeli, je bilo pred hišami in ob poteh vse polno gnoja,⁴⁵ saj se je po kmečkih dvoriščih poleg ljudi prosto sprehajalo tudi veliko domačih živali. Do prehoda na njivsko predelavo brez prahe se kmetje pomena živalskega gnoja niti niso dobro zavedali, zato ga tudi pospravljali niso. Ko so začeli rediti živino v hlevih, pa je preteklo še nekaj časa, da so ugotovili, da to povleče za seboj tudi ureditev hlevskih gnojišč. Kot se je v nekaterih predmestjih v Ljubljani gnojnica pretakala po mestnih ulicah in trgih,⁴⁶ so gnojne luže stale tudi po kmečkih dvoriščih. O pomembnosti ureditve hlevskih gnojišč je veliko pisal predvsem zdravnik in veterinar dr. Janez Bleiweis, saj so se v številnih vaseh kmetje neprestano samozastrupljali z onesnaženo vodo, ki je pronicala v vaše vodnjake.⁴⁷

Večkrat so se ljudje na račun stranišč tudi zabavali. V ustnem izročilu domačinov Bleda še dandanes živi pripoved, kako so pri Bdenikovi hiši imeli z zunanje strani hiše prislonjen lesen *skret* (stranišče), ki ga je vsako noč nekdo prekucnil. Ko je tako stanje trajalo kar nekaj časa, sta se osebno prizadeti Bdenik in sokrajan Kateš

³⁹ Za cesarja Franca Jožefa ni bilo kopalnice ne v Hofburgu, niti v Schönbrunnu. Bankl, Hans: *Bolni Habsburžani. Bolezni in počutje vladarske rodbine*. str. 96.

⁴⁰ Gozdni urad Snežnik, šk. 302, št. 4033.

⁴¹ Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik. Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994, str. 26.

⁴² Gozdni urad Snežnik, šk. 327, št. 4546.

⁴³ Studen, Andrej: *Proces higienizacije urbanih središč in podeželja od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Zbornik Tehnološke novosti spreminjajo življenje. Seminar za mentorje zgodovinskih krožkov, Ljubljana, 3. oktober 2002. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, komisija za raziskovalno delo zgodovinskih krožkov na osnovnih šolah, 2002, str. 17.

⁴⁴ Feltgen, Ernest: *Higijena na kmetih*. Krško: Tisk zadružne tiskarne v Krškem, 1910, str. 28.

⁴⁵ Keršič, Irena: *Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju*. Slovenski etnograf XXXIII–XXXIV, 1988–1990. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991, str. 377.

⁴⁶ Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani*, str. 44.

⁴⁷ Grandta, Stane: *Predmarčno obdobje*. Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860 (ur. dr. Janez Cvirn). Nova revija, Ljubljana: 2001, str. 117.

odločila, da bosta ponoči pazila, storilca ujela in mu jih za kazen naložila. Ko sta se pozno ponoči naveličala čakanja, sta skupno ugotovila, da nepridiprava to noč ne bo, ker je že prepozno. Složno sta odkorakala vsak proti svojemu domu, za vogalom, kjer ga Bdenik ni več videl, pa se je Kateš obrnil, se vrnil ter spet prevrnil leseno stranišče. Čez leta se je slednji rad postavil, da je bil prav on tisti, ki je tako vneto prevračal Bdenikov leseni *skret*.⁴⁸

Medsosedski spori zaradi nesnage niso bili nobena redkost, saj je nekatere nesnaga motila, drugim pa je bilo vseeno, kako zaudarja okoli njihovih domovanj.

Sodni postopki med strankami, ki so se razvili iz prerekanj in sporov, so bili zlasti v malih krajih silno neprijetni. Težko je bilo namreč najti priče, ki bi lahko objektivno in nepristransko pričale na sodišču, saj je bilo mnogo potencialnih kandidatov obremenjenih s sorodstvenimi vezmi oziroma prijateljskimi ali neprijateljskimi sosedskimi odnosi. Dejstva, ki so jih priče navajale, so si velikokrat nasprotovala, saj je spomin pri navajanju zaporedja dogodkov zelo relativna stvar. Priče pa je obremenjevala še starost s svojimi dementnimi posledicami, zato so bila nekatera pričanja zelo vprašljiva. Tako je bilo tudi v primeru, ko sta se leta 1861 na sodišču tožila sokrajana iz Ilirske Bistrice.

Obogaten slovenski besednjak

Že pokojni Michael Bilc naj bi hišo št. 44 v Bistrici kupil že vsaj pred 30 leti (po nekaterih pričanjih pa že leta 1818 ali 1819) in se takrat vanjo tudi vselil.

Že vsaj pred štiridesetimi leti pa je Anton Lavrenčič od Jožefa Samse kupil hlev na sosednjem zemljišču, ga podrl in si na njegovem mestu zgradil stanovanjsko hišo. Pred 10 ali 12 leti, torej sredi stoletja, je po različnih navedbah prič to hišo št. 80 od svoje mačehe Jožefe Valenčič odkupil Jožef Ličan. Vmesne spremembe lastništva spornega zemljišča niso znane.

Pričanje Andreja Lavrenčiča, po domače Blatnika iz Bistrice, navaja nekoliko drugačna dejstva, predvsem nekoliko natančnejše podatke (pri tem se postavlja vprašanje, ali so bili tudi bolj zanesljivi). Da je bilo zemljišče, zaradi katerega sta se soseda sprla, v lasti tistega, ki je bil lastnik hiše št. 44 v Bistrici, ni bilo sporno. Lavrenčič pa

je dejal, da je čez navedeno parcelo, ki je lastnik nikoli ni uporabljal kot dvorišče, do pred 16 ali 17 leti vodila pot, po kateri so nekateri prebivalci vasi hodili v cerkev v Trnovo. Takrat se je v hišo št. 44 preselil Martin Žnideršič⁴⁹ in prehod zaprl, da bi si na dotičnem zemljišču uredil vrt.

Prepiri med sosedi so se vrstili več let, problem pa ne bi bil toliko pereč, če Ličan ne bi imel na zadnji strani hiše v vogalu med zidom sosedovega vrta in svoje hiše gnojne jame, kamor so se odvajale fekalije iz stranišča ob njegovi hiši. Straniščna gnojna jama naj bi bila po pričevanju Jakoba Rojca, ki jo je pomagal oblikovati in izdelati, narejena že leta 1837. Zanj so uporabili en in pol čevlja globoko (po drugem pričanju pa štiri čevlje globoko) in eno in pol klaftre široko ter prav toliko dolgo luknjo, ki se je nahajala tik ob zidu za hišo v Bistrici št. 80 in v kateri se je že od nekdaj nabirala voda. Gnojna jama je bila narejena precej v naglici in brez dodatnih prič. Za delo je lastnik stranišča z Rojčevo pomočjo porabil dobre četrte ure. Dostop do greznice je bil možen le preko dvorišča ob hišah Bistrica št. 80 in 44. Po izpovedi Jakoba Samse se soseda o gnojni jami nikoli nista pogovorila ali sklenila kakega dogovora.⁵⁰

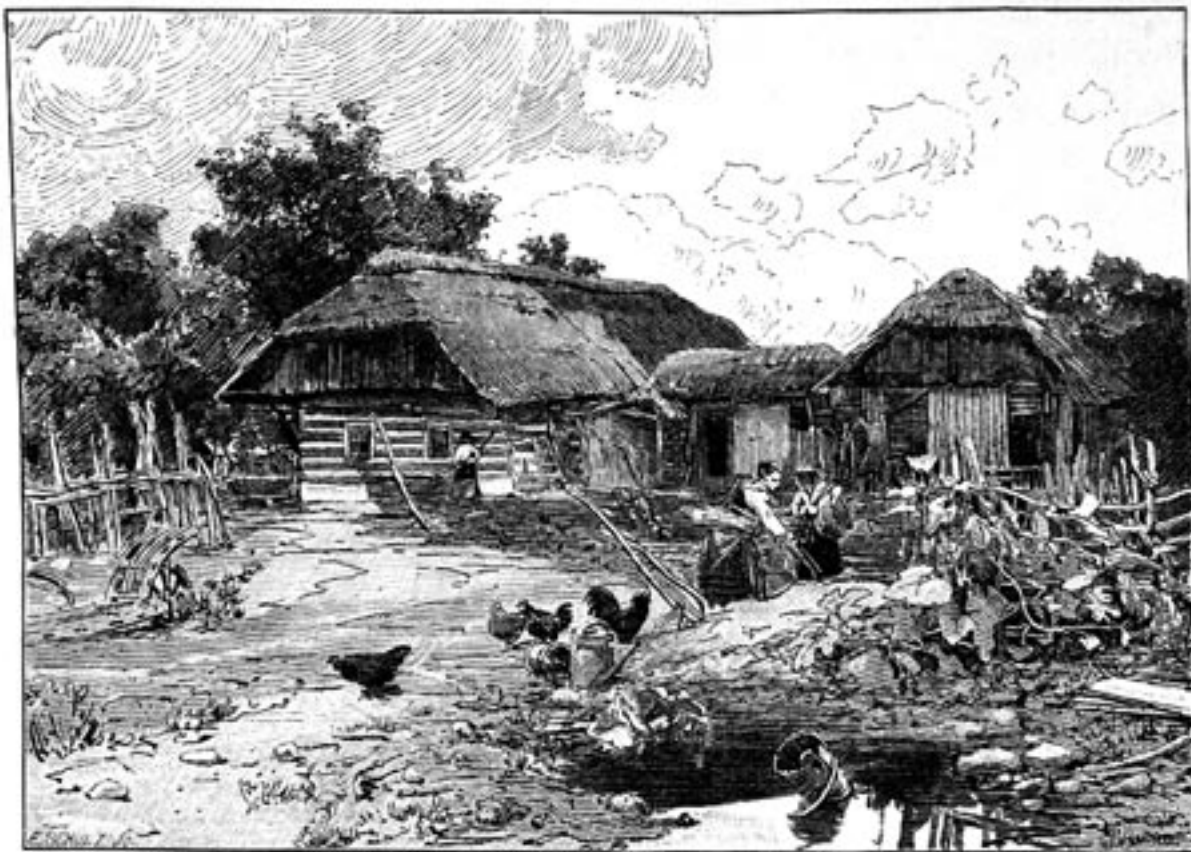
Jamo je bilo treba redno čistiti, za kar pa njen lastnik naj ne bi bil preveč vnet. Zato je stanovalcem hiše in sosedom iz nje neprijetno zaudarjalo, pa tudi nevarnost širjenja bolezni se je z nesnago povečevala. Na dotično stranišče naj bi hodilo okoli 20 ljudi, zato je imela greznica zelo velik obseg. Jama za povrh sploh ni bila pokrita. Okoli nepočiščene greznice so se začele preganjati tudi podgane. Kadar je močnejše deževalo, je voda straniščno jamo popolnoma zalila.

Prehod med hišama je lastniku Janezu Bilcu služil le za obhod in popravila hiše z zadnje strani, posebnega dodatnega ekonomskega pomena pa za hišno gospodarstvo ni imel. Za enak namen je prehod koristil tudi Jožef Ličan. Zaradi prepirov je Bilc Ličanu prepovedal prehod preko zemljišča, s tem pa mu je onemogočil tudi redno praznjenje in čiščenje gnojne jame in njene okolice. Ker se v

⁴⁸ Zupan, Marjan: *Moč besede ljudskega pripovedništva. Bled 1000 let. Blejski zbornik 2004. Radovljica: Didakta, 2004, str. 239.*

⁴⁹ *Predvidoma najemnik hiše, njegov status nikjer v listinah ni eksplicitno naveden oziroma določeneje pojasnjen.*

⁵⁰ *Gradivo, ki ga hrani Andrej Hodnik iz Ljubljane (naprej Hodnik), fotokopije za pripravo prispevka pa hrani avtorica; po popisu gradiva št. 99.*

Kmečko dvorišče (V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Kärnten und Krain. Wien 1891, str. 401.)

18 ali 19 letih nista uspela sama dogovoriti, kako rešiti spor, se je Ličan odločil za tožbo proti Janezu Bilcu⁵¹ in problem je po dolgotrajnem prerekanju dokončno pristal na sodišču.

Sodni postopek se je vlekel več let, ker se stranki v postopku nikakor nista mogli dogovoriti, kako bi zadrego zaradi stranišča razrešili.

Pričanje nekaterih drugih prič med ugotovitvenim postopkom na sodišču je razkrilo še nekatere druge podrobnosti. Proti sosednji hiši Jožefa Špelarja je bil iz greznice skopan še jarek za odtekanje tekočih odpadnih voda.⁵² Ker zaradi nasprotovanja prehajanju zadnjega dvorišča greznice ni bilo mogoče redno prazniti, naj bi se kanal za odvajanje usmeril in podaljšal proti hiši Bistrica št. 80, fekalije pa so po tem pričevanju začele odtekati pod vogal hiše, o čemer pa večina na sodišče poklicanih in zaslišanih prič ni vedela ničesar. Priča Jakob Samsa pa je poznal približno 45 let obstoječi kanal pod hišo št. 80, ki je tekkel na jug proti hiši Jožefa Špelarja. Kanal so lastniki te hiše naredili sami in vanj naj bi se stekala nesnaga po jarku iz sporne greznice.

Nobena od prič tudi ni vedela nič o morebitnem soseskinem zemljišču, ki naj bi bilo nekdanje med hišami, kjer je bila tedaj greznica, zaradi katere sta se sprla sosedata, zato tudi nihče ni izpodbijal lastništva nad spornim zemljiščem. Jakob Samsa pa je med pričanjem dejal, da naj bi se lastnika obeh hiš nekdanje o rabi dvorišnega prostora že dogovorila.⁵³

Vse priče so potrdile, da je Ličan zemljišče uporabljal le ob večjih vzdrževalnih delih na svoji hiši. Zato se je zaslišanim zdelo nedopustno in dobrih sosedskih odnosov nevredno, da lastnik Bilc ne bi dovolil sosedu prehoda preko dvorišča. Nekateri med njimi so menili, da bi morala sprta sosedata zemljišče koristiti brez omejitev kot do tedaj.

⁵¹ *Hodnik*, št. 97.

⁵² *Prav tam*, št. 99.

⁵³ *Prav tam*.

⁵⁴ *Prav tam*.

⁵⁵ *Slovensko-nemški slovar*, izdan na troške rajnega Antona Alojzija Wolfa, uredil M. Pleteršnik. V Ljubljani, založilo knezoškofijstvo, tiskala Katoliška tiskarna, 1894, reproduciran ponatis, Cankarjeva založba, P-Ž, str. 471.

Sodišče je 29. oktobra 1861 odločilo, da mora lastnik prehoda Bilc svojemu sosеду Ličanu dovoliti dostop na dvorišče za hišo, v 14 dneh pa mu mora poravnati tudi stroške v višini 19 goldinarjev 26 krajcarjev, ki jih je imel sosed s tožbo, sicer mu grozi rubež.

Po dolгих letih tožb pa sta tudi sprta soseda sama uvidela nesmisel prepiranja ter ugotovila, da brez popuščanja na obeh straneh ne bo šlo. Končno sta se dogovorila, da bo Jožef Ličan sporno gnojno jamo opustil in skopal novo na delu svojega vrta, »da bode od njegovega serilnika, ki se u zidu u zadnim dejlu njegove hiše številka 80 znajde, noter blatu naberalo.« Če fekalije ne bi odtekale, bo smel Jožef Ličan prosto »rečeni svoj serilnik prelošiti na svoj vert ino si ena vrata is kuhinje na pervim podi svoje recene hiše narediti, koker tudi si narediti en gank al mušovš sadaј svoje sa jimeјti prihod na svoj serilnik«. Janez Bilc pa je dovolil Jožefu Ličanu prosto pot na vrt peš ali z vozom za svojo hišo do zemljišča, zaradi katerega sta se do tedaj prepirala in tožila. Jožef Ličan si bo v obzidju svojega vrta naredil še ena vrata, skozi katera bo imel še en dostop do svojega vrta po lastnem zemljišču. Janez Bilc je še obljubil, da prehoda do sporne gnojne jame in vrta nikakor ne bo več omejeval. Jožef Ličan bo Janezu Bilcu odstopil del svojega vrta v trajno last, da si bo lahko Bilc povečal svoje dvorišče, »de bode on Bilc jimel veči prostor u svojim dvoru ali Borjaču« tako, da bo pomaknil zidano vrtno ograjo toliko nazaj, da bo Bilc lahko omejeni prehod združil s svojim dvoriščem. Če bi kdaj v prihodnje hotel Ličan na svojem vrtu sezidati skedenj, mu bo Janez Bilc dovolil, da nov zid nasloni na vrtno ograjo. Kar se tiče davčnih prepisov, sta oba udeleženca v sporu ugotovila, da morajo davki ostati za oba isti, ker se zemljiško pravno stanje za njuno posest ni popolnoma nič spremenilo. Pogodbo sta podpisala oba pred notarjem, prebrali pa so jo tudi pred prisotnimi pričami.⁵⁴

Z ureditvijo razmer so si verjetno tako toženec kot tožnik, pa tudi bližnji sosedje, precej oddahnili. Soseda sta se pobotala, prepirov ni bilo več, zmanjšal se je psihični pritisk na priče, pa tudi sosedje v vasi, ki so jim napeti odnosi gotovo zbujali neprijetne občutke, so verjetno lažje zadihali. Z rednim vzdrževanjem gnojne jame je bila tudi nevarnost kužnih bolezni, ki so se jih bali in bi se bile lahko začele širiti okoli nje, precej zmanjšana.

Pri vsem skupaj pa je tudi slovenski jezik postal za besedo bogatejši. Vsa dokumentacija, nastala med sodnim postopkom, je sicer napisana v nemščini, kot je bilo tedaj običajno. V vseh sodnih zapisnikih so zapisovalci uporabljali izraz »die Senkgrube« za greznico in »der Abtritt« za stranišče. Na koncu spisa priložena izjava strank ob koncu postopka pa je slovenska. V njej se je pojavil nov izraz za stranišče, ki do tedaj še ni bil širše znan ali vsaj zapisan. Kot poznan preprost izraz za stranišče ga navaja Pleteršnikov slovar,⁵⁵ medtem ko ga v nekoliko starejšem Wolfovem⁵⁶ iz leta 1860 ni najti, niti ga ne navaja nekoliko mlajši Janežičev slovar.⁵⁷ Izraz *serilnik* kot oznaka za današnje stranišče se je očitno uporabljal le v ozkem krogu uporabnikov, mogoče celo kot beseda v dialektu, ki se za širšo uporabo ni uspel uveljaviti, vsa druga, do takrat znana imena pa so bile tujke, pobrane iz drugih jezikov, npr. Slovincem najbližje nemščine ali pa nekoliko oddaljenejši angleščine in francoščine. V istem tekstu je bil zapisan trikrat, torej gre domnevati, da so ga razumeli vsi vpleteni in ni bilo le slučajno ali po pomoti zapisano poimenovanje. Dandanes za vsakemu od nas nujno potrebni prostor uporabljamo izraz stranišče, ki se je oblikoval iz že prej omenjenega *vstraniše*, ostali izrazi pa so sčasoma utonili v pozabo.

Zusammenfassung

„SERILNIK“ [ABORT] – EIN EINFACHER AUSDRUCK FÜR KLOSETT

Wie auch die notwendigste verborgene Sache zum Reichtum der Schriftsprache beitragen kann

Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts konnte man mancherorts auf slowenischem Gebiet nicht einmal die einfachsten Klosetts und bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts gab es in der slowenischen Sprache auch keinen Ausdruck dafür. Für die Bezeichnung des „geweihten“ Örtchens verwendeten unsere Vorfahren größtenteils Fremdwörter.

⁵⁶ *Deutsch-slovenisches Wörterbuch. Herausgegeben auf Kosten des hochwürdigsten Herrn Fürstbischofes von Laibach, Anton Alois Wolf, Laibach 1860. Gedruckt bei Josef Blasnik.*

⁵⁷ *Deutsch-slovenisches Hand-Wörterbuch von Anton Janežič. Vierte, umgearbeitete und vermehrte Auflage bearbeitet von Anton Bartel. Klagenfurt, 1905.*

Die Aufrechterhaltung der Hygiene war einst ein großes Problem. Dem Körper widmete man recht wenig Fürsorge. Die Wohnhäuser am Land waren verwahrlost, feucht, muffig und dunkel. Mancherorts gab es nur einen größeren Raum, in dem Vieh und Menschen, Gesunde und Kranke lebten. Auch die Ernährung der physisch aktiven bäuerlichen Bevölkerung war mangelhaft. Der Küchenezettel war eintönig und das Essen einfach. Man aß vor allem zu Hause erzeugte Nahrung; Fleisch als Haupteiweißquelle stand nur selten am Speiseplan, meist sonntags oder an größeren Feiertagen.

Aufgrund der schlechten Hygieneverhältnisse verbreiteten sich ansteckende Krankheiten, die insbesondere im ländlichen Gebiet sehr viele Opfer forderten. Die Kindersterblichkeit war am Land höher als in der Stadt; es gab auch mehr Tuberkulose. Neue Erkenntnisse und moderne Ansichten zur Hygiene konnten sich am Land noch schwieriger durchsetzen als in den Städten.

Die Bauernhäuser hatten in der Regel keine Badezimmer und Toiletten. Die Bewohner richteten ihre Grundbedürfnisse hinter irgendeiner Ecke, wo sie niemand sehen konnte. Kinder, die noch ohne anerzogenes Schamgefühl waren, hockten sich einfach irgendwo nieder. Als man Toiletten einzurichten begann, waren

diese immer außerhalb des Hauses, im besten Fall am Ende eines Ganges. Meist diente ein in der Nähe des Schweinestalles ausgehobenes Loch mit Brettern auf beiden Seiten, auf denen man sich hinhockte, als Toilette. Später wurde der Raum eingefriedet.

Die Unordentlichkeit der Toiletten störte einige, anderen war es hingegen egal, wenn rund um die Häuser unangenehme Gerüche wehten. Diesbezügliche Streitigkeiten unter Nachbarn waren keine Seltenheit.

Im Jahr 1861 klagten einander zwei Nachbarn aus Ilirska Bistrica wegen einer unordentlichen Abortgrube. Aufgrund der anfänglichen Unversöhnlichkeit zog sich der Prozeß über mehrere Jahre, in denen sich die Hygienezustände rund um die Grube, in welche die Fäkalien flossen, nur noch verschlechterten. Nach langen Jahren des Streits und der Anklagen sahen die Nachbarn ein, daß sie am Ende selber eine Vereinbarung treffen müssen. In ihrer abschließenden Erklärung findet sich für die Bezeichnung des Klosetts der heute unbekannte Begriff „serilnik“ [Abort], der offenbar in der Alltagssprache der Bewohner von Ilirska Bistrica gebräuchlich war, sich aber über den örtlichen Rahmen hinaus nicht durchsetzen konnte.